

Дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України¹

ОЛЕНА СТЯЖКІНА

(Інститут історії України Національної Академії Наук України)

Мета. Слова є ключовим елементом осмислення, розуміння і моделювання минулого, сьогодення і майбутнього. За допомогою слова створюються штучні реальності, які можуть і часто мають деструктивні наслідки для життя людей та існування держав і суспільств. Головний фокус статті – пошуки коректного порядку роздумів і «правильних слів» для опису і розуміння того, чим є і які наслідки може мати російська агресія проти України.

Підходи. Велика історіографія Другої Світової війни, що склалася в Європі та у світі за десятиліття після її закінчення, зіграла важливу роль у формуванні концепцій осмислення минулого Європи і прогнозування її майбутнього. Однак, незважаючи на прояв в європейській історіографії «маленької людини у війні та окупації», власне звичайна людина в екстремальних обставинах війни так і залишалася невписаною до європейського гранд-нарративу. Відсутність детального знання і пильної уваги до долі звичайних людей, що опинилися в окупації, можливо, було однією, але не єдиною, причиною європейської сліпоты у розумінні та описі російсько-української війни. Європейці бачили ситуацію в Україні через призму російської пропаганди, але не через своє минуле, свої власні історії виживання / проживання в умовах нацистської окупації.

Основою *методології* статті є порівняльний соціально-антропологічний аналіз, заснований як на сформованих історичних нарративах про роль злочинців, жертв, зрадників, героїв, обивателів у період окупації в роки Другої Світової війни, так і на документальній джерельній базі – документах законодавчої і виконавчої влади, свідченнях очевидців, матеріалах кримінальних переслідувань, усних історіях, матеріалах окупаційної преси.

Висновки. На території України немає ніяких «народних республік». Ми маємо справу з окупованими російськими військами частинами території України. Окуповані території втрачають не тільки економічну, політичну, але й інформаційну суб'єктність. У результаті чого з окупованих територій доносяться не «голоси Донбасу» або «лідерів народних республік», а голос окупаційної влади як маріонеток Кремля. Проблемою окупованих територій є не тільки втрата суб'єктності, але проблематичність в розумінні людської поведінки в умовах окупації. Різні люди використовують різні модуси поведінки за

¹ 17 березня 2015 року Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями». Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254-19>

З цього моменту термін «окупація» є не тільки частиною суспільного дискурсу, але й офіційним визнанням наявності людей, що опинились під окупацією.

травматичних обставин, не всі люди можуть бути героями. Щоб вижити, люди йдуть на співпрацю з окупаційною владою. Деякі обирають ескапізм або внутрішню еміграцію, інші вважають за краще вірити, що отримали саме те, чого хотіли. Окупація відкриває різні аспекти людської природи, як погані, так і хороші. Досвід воєн у широкій історичній перспективі показує, що колаборація з ворогом була завжди і всюди. Окупація може перетворити людину на героя, партизана, зрадника, вбивцю, а потім знову на героя. Людська поведінка в екстремальних умовах насильства не може бути лінійною і абсолютно стійкою. Тому поведінкові тактики людини, яка перебуває в окупації, можна описати тільки через концепцію «зигзагу».

Дискурс окупації дає корисну оптику для істориків, а також для політиків і звичайних громадян. Процес деокупації України може включати методи і механізми деокупації європейських країн, які були застосовані товариствами та державами Європи після звільнення від окупації нацистською Німеччиною.

Ключові слова: агресія Росії проти України, окупація, окуповані люди.

Discourse of the occupation as a mechanism of the comprehension of the russian aggression against Ukraine

OLENA STYAZHKINA

(Institute of History of Ukraine, the National Academy of Science of Ukraine)

Purpose. Words are key elements in thinking, understanding and modeling past and future. Words can create artificial realities. And then artificial realities can have destructive effects for people and for their countries. The main focus of this article is searching of the correct discourse for describing and understanding of the Russian aggression against Ukraine. The main task of this article is to choose correct optics for understanding people's behavior in the conditions of the occupation.

Approach. Although extensive investigation of the WW2 was conducted by historians and although numerous post-war trials against the perpetrators took place in Europe and beyond, for a long time the history of ordinary people who lived under Nazi occupation did not play a significant role in the understanding of the national histories of the countries where the actual events took place. It might be one but not alone reason for European blindness in Russian-Ukrainian war. Europeans have seen the situation in Ukraine through the lenses of Russian propaganda but not through their own past, their own histories of occupations by Nazi's troops. That is why our main approach is the comparative socio-anthropological analyze that is based on new historical narratives emerged that dealt with the behaviour and role of concrete perpetrators, groups of perpetrators, victims, resistors as well as so called ordinary members of society. Our documentary base are the Soviet laws, orders and regulations of the local authorities, materials of the criminal cases, occupational press, testimonies of eyewitnesses, oral histories.

Findings. There are no any "people republics" in Ukraine. There are occupied by Russian military force territories of Ukraine. So, the occupied territories lose their

economic, political and information subjectivities. That's why now we do not hear the voices of Donbas and "leaders of people republics" but the voices of the occupied power and Kremlin. Not only the loss of information subjectivity is a problem of history in times of occupation, but also human nature is. Different people use different modus vivendi and modus operandi in traumatic circumstances. Not all the people can be heroes.

People react in different ways in order to survive occupations. Some of them choose escapism and an existence in a parallel world with the occupants. Some of them prefer to believe that they got what they wanted. Occupation opens different aspects of human nature. Not only good sides. That's why collaborators were always and everywhere. Occupation can turn a woman or a man into hero, into partisan, into traitor, into killer, and after that into partisan again. Human behavior cannot be linear and absolutely stable. But behavioral tactics of person who is under occupation can be described by only one word - zigzag.

Research implications. Discourse of the occupation gives the useful optics for the historians as well as politicians and ordinary people. The process of de-occupation of Ukraine might include the practices and mechanisms of de-occupation of European countries after liberation from Nazi Germany.

Value. This discourse might have a practical significance. It will be fruitful for after-war reconciliation in Ukraine.

Key words: Russian aggression against Ukraine, occupation, people under occupation.

Розмірковуючи над проблемою забуття колективної травми від катастрофи, подібної до Аушвіцу, Ж.-Ф. Ліотар вважав, що її можна пояснити через особливості відкритого Фройдом механізму без свідомої дії афекту. Важко порівнювати життя в окупації та смерть в Аушвіці, але масштаб травми, очевидно, може бути співставним. Не так концентровано, не так щільно, не так системно, але життя в окупації ставило людей перед вибором між злом та злом, а з тим примусова чи добровільна інтеріоризація нелюдського світу досягла певного тріумфу [1].

У радянському дискурсі Другої Світової війни не знайшлося місця осмисленню історії окупації. За певною згодою сторін – влади та суспільства – робота над цією травмою не відбулася. Але не відбулося й забуття. Замість нього спрацював ефект

витіснення, яке, з одного боку, сформувало «минуле, яке не пройшло, яке не переслідує теперішнє, в тому сенсі, що воно в ньому відсутнє» [2], а з іншого – породило способи його внутрішнього проживання: спочатку шок без афекту, а потім афект без шоку.

Афект без шоку – це реакція, яка домінує у погляді українського суспільства на сценарії життя /виживання/ загибелі людей на територіях, що були окуповані у ході здійснення російського вторгнення в Україну. Втративши політичну, економічну, культурну суб'єктність, окуповані землі залишились і без суб'єктності інформаційної. Вони перетворились у певне «дзеркало», в якому відбиваються як сучасні кремлівські пропагандистські дискурси, переломлені через травматичний стан окупованих, так і «забутий-

незабутий» дискурс пам'яті про окупацію в роки Другої Світової війни, який ґрунтувався на неподоланому міфі «Великої вітчизняної війни». Родинні перекази, уривчасті, позначені як зонами умовчання, так і зонами відчайдушного проговорення, демонстрували абсолютну неписаність буденного досвіду окупації у рамки, що їх пропонував радянський дискурс. Історії про «поганих своїх», «добрих чужих», про тортури, що їх зазнавали не тільки від гестапо, але й від сусідів, спогади про страх, безпорадність, про тягар персонального вибору, про зраду, про неготовність померти, про голод, безнадію, безправ'я та несправедливість, про життя, яке тривало, не вписувались в ідеологічний порядок роздумів про «всенародний опір окупанту», здавались «неправильними» і навіть небезпечними, а тому, залишаючись у родинному колі, у пам'яті, у незаданих питаннях, все ж витіснялись на периферію свідомості. Знання про «не таку» окупацію наче було, але наче й не було.

«Минуле, яке не переслідує теперішнє», в умовах російсько-української війни виявилось таким, що нікуди не поділося. Воно – витіснене та замінене на певний історичний сурогат – спричиняло афективну реакцію на поведінку людей, що залишилися на окупованих територіях. Афект проявлявся як сталий когнітивний дисонанс як в аналізі, так і в очікуваннях щодо людей на окупованих територіях.

По-перше, значна частина українського суспільства, презентована, у тому числі через медіа, навіть визнаючи факт російської агресії, не розглядала війну у широкому порівняльному історичному контексті, а з тим

аналізувала агресію та її прояви й результати як унікальне явище, якому не було аналогів ані в історії України, ані у світовій історії.

По-друге, в оцінках поведінки людей на окупованих територіях панував і панує певний сурогатний конструкт осмислення війни, те, що Аляйда Ассман називає «канонам», що він виконує функцію офіційної історіографічної версії і протистоїть «архіву» історичної пам'яті [3]. Цей «канон», основні риси якого будуть проаналізовані нижче, сприяв запереченню / забуванню історичного досвіду проживання таких самих ситуацій старшими поколіннями чи виділенню з них зручних, маніпулятивних прикладів про «партизан», «підпільників», «загальний спротив населення» тощо. В такий спосіб описаний Ліотаром «афект без шоку» формувалася суспільний дискурс, в якому з'являлись «ми» та «вони» («патріотичні ми» та «зрадники-вони»). Пережитий досвід Другої і Першої Світових війн, виявився неприсутнім ані в оптиці сприйняття війни, ані у спробах аналізу її людського виміру, відкривав простір для відбудови фактично сталінських практик, де перебування людини на окупованих територіях залишалось тавром на все життя.

По-третє, вдаючись до витіснення сімейних окупаційних наративів Другої Світової, українське суспільство цілком приставало на метафоричний опис Ж.-Ф. Ліотара, що порівнював «цей без свідомий афект з певним термічним станом, з хмарою, що не піддається якісній характеристиці (гаряче, холодне, задоволення, муки, звеличення, тривога). Він поганій, він невизначений, він нічим не збагачує систему, він залишає її без

можливості працювати, тобто перетворювати вхідну інформацію в те чи інше звернення, завдання якого підвищити ефективність системи чи наситити її функції» [4]. Невизначеність позиції щодо сприйняття війни, «хмарний стан» із нестабільними характеристиками-опціями для аналізу ситуації сприяв успішному просуванню головних тез російської пропаганди, що вона системно приховувала агресію Кремля заявами про «внутрішній конфлікт», «громадянське протистояння», «народ Донбасу», «сепаратистські настрої» тощо. За таких умов словник описання війни поповнювався термінами, що суперечили не тільки один одному, але й логіці і здоровому глузду.

Неосмислений досвід окупації призводив до суспільної сліпоти щодо схожості людських реакцій та людської поведінки в умовах окупації російськими гібридними військами у 2014–2016 і нацистськими у 1939–1944 роках. З тим суперечливі оцінки війни продукувались вже не ззовні – як пропаганда Кремля, а в середині України. То ж сам інформаційний простір України починав експортувати в Європу та інший світ кліше, ярлики та визначення, вигідні для країни-агресора. Намагаючись зберегти об'єктивність, західні медіа й західні експерти іноді ненавмисне, іноді цілком свідомо [5] опинялись включеними у ретрансляцію ідей «громадянської війни», закриваючи очі не тільки на реальні докази російської агресії [6], але й забуваючи (так само, як українське суспільство) досвід перебування власних країн і людей під нацистською окупацією.

Причиною, яка спонукає аналізувати окупаційні режими минулого і відшукувати в них думки для сього-

дення, є, крім іншого, і те, що Олексій Каменських називає «відповідальністю інтелектуалів». «Відповідальність імперативна, – зазначив філософ у відкритій лекції «Історична травма: між концепціями колективної провини і відповідальності». – Від істориків і філософів вона вимагає роботи пам'яті: історики покликані бути свого роду «антитілами» в суспільному організмі, зберігаючи пам'ять про пережиту суспільством травму саме як травму, біду, яка ніколи не має повторитися; ці «антитіла» покликані підтримувати імунітет суспільного організму. Подібна робота передбачає необхідність свого роду «вторинного травмування» – звернення до свідомості і совісті співгромадян, свідoctва про пережиту катастрофу [...] Відповідальність, про яку йде мова, з необхідністю вимагає постійної праці любові й надії, в основі яких – просте розуміння неможливості зрадити друзів, не зрадивши при цьому себе» [7].

Отже, завдання цієї роботи полягає у тому, щоб реалізувати принцип «імперативної відповідальності» та проаналізувати радянський, а з ним і післяімперський [8] спосіб осмислення людської поведінки в умовах окупації та визначити, в який спосіб основні його компоненти актуалізовані в очікуваннях /осмисленнях/ афектах сприйняття поведінки людей на окупованих у російсько-українській війні 2014–2016 рр. територіях

Окупація і окуповані з 2014 року. Особливість російської війни проти України, яка розпочалась із анексії Криму та продовжилась військовими діями у Донецькій та Луганській областях, полягає у тому, що вживання термінів «окупація» та

«окуповані люди» навіть у 2016 році – після численних засідань Ради Безпеки ООН, доказів та аргументів, які були представлені Президентом України, українськими та міжнародними громадськими організаціями – потребують пояснення як для європейського, так і українського читача. Головною причиною такої ситуації є позиція країни-агресора, яка впродовж всієї війни заперечує всі очевидні факти вторгнення, а з тим – і свою відповідальність за розв’язання війни проти України [9].

Як зазначив учасник Мінської переговорної групи, колишній прем’єр-міністр України (1995–1996), міністр оборони (2003–2004) Євген Марчук у своєму дописі 27 вересня 2016 року на ФБ-сторінці: «На переговорах в Мінську ми майже на кожному засіданні Робочої групи з питань безпеки пред’являємо російській стороні і координатору СММ ОБСЄ численні різноманітні матеріали, фотографії, свідчення російських військовополонених та інші документи, в тому числі української військової розвідки, які підтверджують факти російської агресії проти України і участі її військових у війні на Донбасі, але кожного разу чуємо у відповідь одне і те ж, що це фейкові матеріали із Інтернету, і вони не відповідають дійсності. Російська делегація на знак протесту такої поведінки української сторони як мінімум тричі робила демарші і демонстративно покидала переговори. Виходячи з того, як Росія сьогодні публічно відбріхується на Радбезі ООН навіть від очевидного для всього світу факту знищення нею гуманітарного конвою ООН в Сирії, сподіватися, що вона найближчим часом офіційно визнає свою участь у

війні на Донбасі не приходиться» [10].

Специфіка російсько-української війни полягає у її гібридному характері. Війна ведеться на різних фронтах із широким спектром засобів – від використання диверсійних груп, впровадження спецоперацій, прямого вторгнення регулярними частинами до проведення псевдореферендумів, інформаційних атак у світових ЗМІ, застосування тероризму як способу залякування та демонстрації сили тощо. Одним з головних елементів російської війни є запровадження численних механізмів імітації громадянського протистояння в Україні, маскування вторгнення російських військових (спецпризначенців, «добровольців», «відпускників», регулярних частин) під так званій внутрішній конфлікт України.

Логіка російського інформаційного супроводу війни проти України не є абсолютним ноу-хау Путіна. Ідеї захисту «руського мира» та «співвітчизників» застосовувались Гітлером при аншлюсі Австрії та розчленуванні Чехословаччини. Використання «плебісцитів» щодо «возз’єднання» з історичною батьківщиною були апробовані нацистським керівництвом щодо Австрії та Судет. Однак, наприклад, незважаючи на плебісцит, проведений в Австрії, що ніби підтвердив бажання австрійців доєднатися до Третього Рейху, вже починаючи із Московської декларації 1943 р., Австрію було визнано як «першу жертву нацистської агресії» [11].

Не новиною за таких обставин є і поведінка людей, які брали участь у таких «плебісцитах» і були готові переписувати свою біографію (у контексті національності) за зміни історичних обставин і режимів. Історія

знає випадки підтримки агресора з боку цивільного населення. При чому, акти такої підтримки не завжди були примусовими. Скоріше, люди діяли так, як їм на момент дії було вигідно, зручно, корисно. Так, багато людей у Чехії змінювали свою національність впродовж 1918–1947 років. Вони обирали національність згідно із ситуацією, яка складалась на момент прийняття рішення. Так, десятки тисяч людей назвали себе чехами одразу після проголошення створення держави Чехословаччина. Однак, вже в ситуації окупації земель гітлерівськими військами та створення протекторату Богемія і Моравія, певна частина з них – близько трьохсот тисяч – «записала» себе як німців. Після вигнання нацистів ці «німці» знову проголосили себе чехами. Таких людей, як зауважує Чад Брайант, називали «амфібіями». Примітно, що ці люди не вважали себе ані зрадниками, ані колаборантами, пояснюючи свої «переходи» наявністю одного з батьків чеської, а іншого – німецької національності [12].

Незважаючи на використання історично відомих механізмів, маскування вторгнення під внутрішній конфлікт в Україні виявилось ефективним засобом дезінформації світової спільноти. Тим більше, що логіка кремлівського подання «конфлікту» базувалась на класичній підміні «*post hoc ergo propter hoc*»: після Майдану значить внаслідок Майдану. Події в Криму, а потім і в Донецькій та Луганській областях подавались як «реакція місцевих мешканців» на події в Києві. Не можна заперечувати, що події на Майдані через їхнє висвітлення у місцевих ЗМІ, спричиняли негативні оцінки значної кількості мешканців Донецької та Луганської

областей. Нагнітання страхів, до яких вдалися місцеві партійні функціонери, сформувало тривожні та вкрай негативні очікування щодо можливого приїзду «Правого сектора» чи «західних бандерівців». Однак, фактичний розвиток подій не дає змоги погодитися з авторами, що вважають «Without domestic conditions favoring an armed secessionist movement, external prodding would have failed to produce a sustained and large-scale insurgency» [13]. Саме аналіз ситуації не з середини та ще й за відсутності повноцінної джерельної бази й був пасткою для багатьох дослідників, на яких, в тій чи іншій мірі, вплинула кремлівська пропаганда. Не можна заперечувати наявність людей на безрезневих мітингах 2014 р., не всі вони були місцевими мешканцями. Як зазначає Ендрю Вілсон: «Так звані «путінські туристи». Привезені автобусами через кордон, були використані для збільшення кількості учасників вуличних акцій. Це також не спрацювало, і замість цього Росія вирішила запроваджувати «спеціальні операції» [14]. Однак, місцеві брали участь у антимайданівських демонстраціях – це факт. Хоча так само фактом є той момент, що значна кількість міст та містечок Донецької та Луганської областей, де негативні оцінки Майдану мало чим відрізнялись від загальних по регіону, не зазнали ані захоплення адміністративних будівель, ані формування парамілітарних об'єднань, ані політичних трансформацій у контексті «входження» до так званих «народних республік». Осторонь так званих сепаратистських процесів (але не осторонь процесів соціального напруження) навесні 2014 року лишались, наприклад, Добропілля, Волноваха,

Покровськ (Донецька область), Станиця Луганська, Старобельськ, Сватове (Луганська область). Осторонь «побудови республік» до серпня 2014 року, коли сталося пряме вторгнення регулярних військових частин РФ, були також Тельманове, Старобешеве, Новоазовськ (Донецької області). Звідси питання: якщо б логіка «внутрішніх чинників» була правильною, то «Донбас» мав би повстати весь? Однак, не повстав саме тому, що це був і є не внутрішній конфлікт, а російська агресія, замаскована під «громадянське протистояння».

Не маючи на меті аналізувати весь процес створення та подальшого використання фальшованої картинки «повсталого Донбасу», хочу навести декілька цифр, що характеризували ситуацію станом на весну 2014 р. Так, Громадська організація «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник Володимир Кіпень) в березні 2014 р. провела опитування громадської думки міста Донецька. Опитування проведено з 26 по 29 березня 2014 р. за вибіркою, репрезентативною для всього дорослого постійного населення Донецька. Важливо, що 26–29 березня – це після псевдореферендуму у Криму, тобто після події, яка в той чи інший спосіб «прописала» механізм відторгнення територій від України і могла стати мисленим взірцем для учасників опитування. Однак, результати виявили, що «сумарно прихильників єдності України 66 %. Прихильників входження Донецької області до складу РФ з тими, хто висловився за фактичне входження України до складу союзу, аналогічного СРСР – 27 %. Ще 5 % бачили область як окреме державне утворення» [15].

11 травня 2014 р., «паралельно з «референдумом» ДНР, Комітет патріотичних сил Донбасу провів у Донецькій і Луганській областях «народний референдум». Пересувні мобільні групи КПСД пропонували жителям Сходу відповісти на два питання: «Чи підтримуєте ви територіальну цілісність України?» І «Чи виступаєте ви за розширення повноважень місцевих громад, яке виражається в самостійній бюджетній та культурній політиці регіону?». В референдумі взяло участь близько 200 тисяч чоловік. В Донецькій області «народний референдум» охопив 48 з 66 територіальних одиниць обласного підпорядкування. На перше питання щодо територіальної цілісності України «за» проголосувало 72,8 %» [16]. Зрозуміло, що ці дані не описують всю ситуацію, однак вони фіксують важливу тенденцію: навіть при наявності страхів та соціального протесту, що його активно спрямовували не проти місцевих олігархів, а проти України як держави, місцевий люд не був готовий ані до того, щоб брати до рук зброю, ані до того, щоб вставати на барикади. Провал залучення місцевого населення до імітації громадянської війни був відчутним вже у березні 2014 р. «Оголосивши себе губернатором, Губарев прирік свій проросійський бунт на провал. Замість обіцяних 50 тисяч людей наступного дня йому вдалося зібрати тільки 5 тисяч» [17], – справедливо зауважив Ендрю Вілсон.

Саме провал у збуренні до активності серед місцевих мешканців, як зазначив Тимоті Снайдер, привів до того, що «російські війська змогли приїхати до Донецька через кордон, який українська влада вже була не в змозі контролювати. Деякі з предста-

вників російських регулярних військ були сибіряки, багато хто з нерегулярних мілітарних утворень були чеченцями. Тож люди, які не говорять російською стали вбивати тих, хто говорив російською – у порядку захисту російської мови, якій нічого ніколи не загрозувало. Шльогель пише: «Місто Донецьк, яке було домом до мільйона людей, стало містом-примарою, що його тероризували банди злочинців, ветерани чеченської війни, спецназ, російські експерти з високих технологій та люди, які зробили кар'єру у галузі public relations» [18].

Місцеві учасники ж подій активно залучались для створення «картинки», як того вимагала кремлівська пропаганда. «Штурмові» та «протестні» акції добре оплачувались окупантами: «The pattern became so well established that wage rates were set: \$500 for a 'storm'; 500 UAH for standing at a demonstration; 200 UAH for women who blocked vehicles» [19]. На чолі всіх «псевдополітичних» процесів у ході маскуванню війни під громадянський конфлікт виступали московські політичні технологи та фахівці Головного розвідувального управління РФ [20]. Один з відомих очільників російської агресії Ігор Гіркін (Стрелков) визнав, що без російського втручання жодного повстання на Донбасі не було б: «Спусковий крючок війни все-таки натиснув я. Якби наш загін не перейшов кордон, в результаті все б скінчилося, як в Харкові, як в Одесі. Було б кілька десятків убитих, обпалених, заарештованих. І на цьому б скінчилося. А практично маховик війни, яка до сих пір йде, запустив наш загін» [21].

Аргументом на користь того, що без російського вторгнення не було б

жодної «громадянської війни» є і факт відсутності партизанських та підпільних дій на користь ідеї «відокремлення» на тих територіях, які було звільнено від агресора – Слов'янськ, Краматорськ, Костянтинівка (Донецька область), Красний Луч, Рубіжне, Щастя (Луганська область).

Докази щодо підготовки агресії РФ проти України вивчалися різними дослідниками і на 2106 рік мали певний історіографічний та джерельний фундамент [22]. Тому факт невизнання Кремлем своєї провини в агресії проти України перетворюється на проблему безпеки всього європейського континенту, оскільки порушує не тільки міжнародні договори, але й принцип довіри і здорового глузду. Однак, продовження війни супроводжується масованою пропагандою, в основі якої лежить механізм підміни понять і створення квазісловника подій. Власне, слова «сепаратисти», «повстанці», «внутрішній конфлікт», «народні республіки» є вкрай небезпечним, оскільки він формує не тільки невірний фокус аналізу подій сьогодення, але й мінне поле, на якому можна зрощувати «сепаратизми» [23] у будь-яких країнах.

Розуміння територій, захоплених агресором, як окупованих, дозволяє уточнити не тільки історичні та політичні поняття, але й вірно формувати стратегію подолання наслідків війни та окупації.

Контексти. Починаючи з початку 1990-х років переосмислення історії Другої Світової війни у полі українського історичного нарративу відбувалося як протиставлення імперської та антиімперської чи то антиколоніальної концепції [24].

Імперська концепція вміщувала в себе тяглу російську та радянську традицію розгляду війни як способу прирощення територій, антиколоніальна ставила під сумнів власне приналежність територій, які були отримані внаслідок анексії чи домовленостей. У межах імперського погляду, який сповідувала комуністична влада, переможець був правий своєю силою. Нею він визначав кордони, героїв, концептуалізував минуле загарбаних земель. Антиколоніальний дискурс піддавав руйнації імперські дискурси, що легітимізували агресію, та відстоював право на свої, де-юре умовні, але символічно присутні кордони, а з тим – і на героїзацію тих, хто боровся за їхню цілісність.

Це протистояння виходило назовні: в ідеологічні, політичні й навіть соціальні політики держави Україна. І у цих площинах набувало рис певного фізичного зіткнення чи двобію, що проходив під гаслами «Наші діди воювали!» та «Це наші діди воювали!». Як влучно зазначив історик Олександр Лисенко: «Після розпаду СРСР радянська версія історії ОУН і УПА зіткнулася з вітчизняною, що швидко заповнила альтернативний вакуум в Україні [...] завдяки публіцистам і явним симпатіям багатьох професійних істориків ця версія мимоволі набула всіх рис, притаманних міфу. Певною мірою до цього виявилась причетною і держава, що стимулювала пошуки аргументації правочинності й наступності української державності» [25].

Таку ситуацію Тамара Гундорова називає «явищем посттоталітарної культурної пам'яті», яка «розгортається у просторі, де відчутна присутність минулого в сучасному, але також є загроза, що майбутнє може бу-

ти повторенням минулого» [26]. Ця загроза впливає з інерції діяльності соціальних структур та інститутів, що продовжували відтворювати системні компоненти мислення і комунікації, які залишились у якості імперського спадку. Тому не дивно, що руйнація імперського дискурсу проходила за правилами, які пропонував імперський дискурс та ще й у контурах, визначених практиками радянського історіописання.

Це виражалося, наприклад, у використанні марксистської методології, щоправда, за умовчанням, залишках радянської ієрархії знання та цінностей, методів та підходів аналізу історичних фактів, де джерела «офіційного походження» важили більше, ніж особового, де держава визнавалась вирішальним гравцем на історичній арені, де підтримувалась нерівноцінність географічного простору тощо. «Що ж до інтелектуального алгоритму, – зазначив Мар'ян Мудрий, – то до сьогодні для українських авторів найкомфортнішим залишається притаманне радянському підручникові висвітлення історії за посередництвом дихотомічних опозицій типу «імперія – колонія», «загарбник – підкорений», «гнобитель – гноблений» [27].

За таких обставин історія Другої Світової війни поставала певною битвою за право бути серед переможців, а горе переможених позначалось/сприймалось як соціальне та історичне знищення. Звідси усвідомлення того факту, що після нацистської окупації нікуди не поділася радянська окупація, а з тим українці опинились як серед переможців, так і серед переможених, сприймалось як не зовсім продуктивне [28], принаймні у публічному політичному дис-

курсі. Певна неспроможність чи неготовність освоїти все різноманіття та нелінійність досвідів українців у Другій Світовій війні сприяли наявності двох паралельних історій перемоги над окупантами: перемоги українців як частини «радянського народу» у 1945 р. над нацистським окупаційним режимом і перемоги українців як носіїв антиімперської свідомості – над радянським окупаційним режимом у 1991 р. Однак, повноцінний антиколоніальний дискурс, який би був позбавлений сталих дихотомій, вписування у дискурси колишніх метрополій, такий, щоб дозволяв зруйнувати й «переможний» й «жертвовний» концепти осмислення Другої Світової та вийти із змагання, «чиї діди перемогли», так і не був сформованим остаточно. Цікаво, що Друга Світова війна – це одна з небагатьох історичних подій, яка осмислюється у риториці «перемоги», у той час, коли риторика «переможених», могла б бути куди більш плідною для того, що Ева П. Томсон називає «кропітким розшифровуванням цінностей» і усвідомленням найголовнішої проблеми сучасності, а саме – взаємовідносин між Собою та Іншими [29].

Важливо підкреслити, що погляд переможених – це можливість подивитись на себе й на суспільство знизу, шукаючи не так причини поразки, як механізми, що спричинили потенцію війни, її схвалення серед соціуму. Слід визнати, що ретельна робота з історичного самоосмислення стала провідною для німецьких вчених, які у фокус досліджень поставили не тільки питання: як це могло статися, але й «що треба робити, щоб ніколи знову» [30].

Однак, саме ця робота над минулим, за влучним висловом Тоні Джадта, дозволила іншим країнам Європи тільки заявити / проголосити, що «нацизм був виключно німецьким явищем, що Західна Німеччина успішно пройшла денацифікацію, що всі винні були покарані» [31]. На думку історика, значна кількість європейських режимів, що працювали на нацистів, у післявоєнному аж до сучасного соціального порядку роздумів стали розглядатися як «збій у національній історії» (Франція, Італія), а інші отримали статус «жертв нацизму», намагаючись стерти з пам'яті всі добровільні та примусові практики співпраці (Норвегія, Данія, Нідерланди, Австрія). Проблема «окупованих людей» виявилась вмонтованою саме у ці дискурсивні практики, а отже – неопрацьованою. Ще більш травматичним мовчанням було позначене осмислення історії окупації Східної Європи, країни якої за часів Другої Світової були союзниками нацистів чи навіть отримували від них «мандат на незалежність» (Словаччина). У зоні витісненого мовчання для Східної Європи залишився і досвід радянської окупації, тривалість якої позначилась на загальноприйнятих соціальних практиках колабораціонізму, компромісів, брехні, вибору між поганим та поганим [32].

Однак, на відміну від Німеччини, європейські країни після Другої Світової та розпаду СРСР опинились у стані переможців. А горе переможців, на відміну від переможених, полягає в тому, що вони ніби отримують індульгенцію правоти, підписану Історією. Проголошені «відмінниками», вони звільняються від подальшого вивчення історичних уроків. А потім мають тенденцію до створення

нових ідеологічних догм, які не підлягають внутрішній деконструкції, оскільки вже проголошені фундаментом будівництва нової держави. В такий спосіб, власне, й перемагає імперський дискурс, ховаючись за дискурсом націстворення. Він перемагає саме тому, що, на перший погляд, ганебні практики негероїчної поведінки людей залишаються у полі примусово забутого чи добровільно витісненого.

Трагічна нелінійність людського виміру історії окупації не вписується ані в переможну логіку нових незалежних держав, ані у риторику держав, які визначили себе «жертвами нацизму». «Сліпі зони» в осмисленні історії нацистської чи / та радянської окупації Європи, пов'язане з болем та травмою непромовленої / непроговореної провини, і є частково причиною, чому європейська спільнота ладна вбачати у подіях на Сході України що завгодно – «сепаратизм», «громадянський конфлікт», «повстання» – тільки не окупацію. Навіть тоді, коли медійний фокус зосереджений на проблемах пересічних людей, вони називаються «мирним», «цивільним» населенням на території бойових дій. Але вони ніколи не називаються і не сприймаються як «окуповані». Бо поведінка окупованих людей – це болісне нагадування власної травми, а бажана модель бачення «повсталих людей» – це спроба сформувати зону відчуження між своїм несвідомим афектом та реальністю, яка виштовхує витіснене на простір необхідності пригадати. Зрозуміло, погляд європейської спільноти на війну в Україні пояснюється дуже різними причинами, бо різними є країни Європи, різними є інтереси й мотиви, різними є підходи до оцінки

подій серед європейського істеблішменту. Слід визнати, що Україна не є і не може бути центральною проблемою для пересічного європейця, що він опікується власним життям та життям найближчого оточення. Україна, до певної міри, «узбіччя» Європи, її далека, як на пересічний погляд, фронтрна зона. У той час, коли Російська Федерація залишається, з одного боку, бажаним бізнес-партнером для європейських еліт, а з іншого – ядерною загрозою для світу, лідери ЄС не поспішають із різкими рухами щодо країни-агресора, а певні кола навіть транслиують ідею «втоми від України». З цього приводу «Група 1 грудня» – об'єднання українських та світових інтелектуалів – звернулись до європейської спільноти з потужним посланням «Про втому від сумління. Звернення до європейської громадськості», де серед іншого було підкреслено: «Втомитися від України» і закрити очі на злочини Росії в Україні та повернутися до звичайного ведення справ з Кремлем виглядає гидко правдоподібним рішенням. Але це страхітливий самообман. Життя в Європі змінилося. Однією з головних причин є відновлення зовнішньої агресії на цінності, сенс і спосіб європейського життя. Жодна спроба сховатися у власній оселі не поверне колишнього спокою» [33].

Однак, як і у випадку з гітлерівським аншлюсом Австрії, агресією щодо Чехословаччини, анексію Судетів та розчленуванням Чехословаччини як держави, європейські лідери впродовж 2014–2016 рр. сподівалися на свої можливості щодо «умиротворення агресора». А з тим і медійна спільнота країн Європейського Союзу не поспішала «загострювати тему» і вводити у поле аналізу власний дос-

від європейських країн у часи нацистської агресії. За фактом, ми маємо справу із аналізом неприсутності – неприсутності теми Другої Світової у вибудовуванні пояснювальних схем щодо російської агресії в Україні. Між тим, досвід, що він зараз мовчить, міг би стати дуже корисним для включення пересічних європейців у процес розуміння подій на Сході України. Наприклад, став би у нагоді досвід окупованої Франції із особливостями поведінки окупаційної влади на території Ельзасу та Лотарингії, де гітлерівська Німеччина, попри домовленості та обіцянки, провела мобілізацію у армію Вермахту та поставила до лав майже 200 тисяч французьких громадян, які брали участь не тільки у військових, але й каральних операціях, у тому числі і на території Франції [34]. Ця красномовна паралель могла дозволити медіаспільноті спробувати поставити під сумнів пропагандистські кремлівські заяви щодо «громадянського» чи «внутрішнього» конфлікту в Україні. Очевидно, що і суспільне пригадування практик «очищення» та покарання численної кількості колаборантів в інших країнах Європи [35] могло змінити оптику та спосіб осмислення війни РФ проти України, принаймні, в частині описання людей як «окупованих».

Фатальний трикутник. Спосіб осмислення історії окупації як у радянському, так і в європейському дискурсах, вірогідно, можна оцінити як такий, що ґрунтувався на усталених архаїчних конструкціях про боротьбу добра та зла (світла та тьми, життя та смерті). Звідси його базовими протагоністами були «герої» та «антигерої». На відміну від міфів та казкових циклів, які включали пере-

січних людей у канву оповіді у якості фону (хору) чи носіїв корисної функціональності, окупаційний сюжет відводив людям місце жертви (сакральної жертви, принесеної в ім'я перемоги) [36].

Радянський концепт осмислення історії окупації був частиною культу Великої Вітчизняної війни (Н. Тумаркін), тож трикутник «мертві–герої–зрадники» був вмонтований у свідомість не через раціоналізацію, а через символічні практики, які з середини 1960-х років набували ознак релігійного поклоніння. Однак завдання влади у підтримці такого порядку роздумів про окупацію були цілком прагматичними. Владоможці виходили з необхідності стабілізації ідеологічної конструкції, що мала базуватись на уявленнях про сильну та відповідальну державу/партію, абсолютну керованість та централізованість процесів, що привели до країну до перемоги, про єдність суспільства (уніфікованість мотивів, біографій, сценаріїв життя – «всі, як один перед лицем ворога»), про фашизм як єдину практику суцільного страждання (не війну, не репресії, а саме фашизм та фашистську навалу), про всенародний опір під керівництвом партії. В «сліпі зони» свідомо та системно виводились неприємні питання. Про владу, що кинула людей напризволяще, зруйнувавши при відході майже всі інфраструктурні об'єкти. Про вади чи повну безпорадність в організації евакуації. Про байдужість радянської держави до приречених до винищення євреїв. Про різниці людських сценаріїв та особливостей життєвого досвіду. Про чоловіків, які залишились на окупованих територіях у значній кількості та не чинили масового спротиву, про

надії на нацистів як на визволителів від радянської неволі і т. д.

Радянський «трикутник» правильного осмислення історії окупації ніколи не був рівностороннім. У період 1941–1942 рр. у ньому виразно збільшувалась та експлуатувалась сторона, пов'язана із візуалізацією та проговорюванням «мертвих», яких прийнято було зображати як дітей та жінок. З часом іконографія жертв розширилась за рахунок «старих» [37], а пізніше були додані «комуністи та комсомольці» [38].

Слід підкреслити, що визнання наявності та демонстрація жертв були певним компромісом між передвоєнним дискурсом про «побиття ворога на його території» та реальністю, в якій гітлерівці просувались та захоплювали території з неочікуваною для влади швидкістю. Культ жертв використовувався як мотивація мобілізації та патріотизму. Однак, саме він зафіксував усталене уявлення про те, що правильною поведінкою в окупації була смерть, а не життя [39].

Крім того, панівний порядок роздумів, що його пропонувала радянська влада, акцентував увагу на «невинності» жертв. З одного боку, це в жодний спосіб не суперечило реальності, однак з іншого – створювало пастку номінацій. Бо якщо є «невинні жертви», то, вочевидь, можуть бути і винні. Чи «самі винні». До числа таких «самовинних жертв» за замовчуванням було віднесено євреїв, участь у знищенні яких брали не тільки нацисти, але й місцеве населення [40]. Проблема провини місцевого населення окупованих територій перед єврейською громадою й досі не стала темою широкого загального обговорення, а, отже, сама провина залиши-

лась у просторі забутого-незабутого досвіду.

Цікаво, що навіть у процесі формування героїчних сторінок осмислення окупації, влада та спільнота ніколи не поставила питання про те, чи хотіли б самі жертви вважатися і «невинними», і «жертвами». Водночас, родичі жертв, розстріляних гітлерівцями в Ардеатинських печерах у 1944 р., за словами Алессандро Портеллі [41], звернули увагу італійської спільноти на незгоду сприймати своїх загиблих як пасивних та безвідповідальних жертв, наполягаючи на тому, що самі вони воліли б залишитися у пам'яті як герої опору.

У радянській системі координат громадська думка не мала жодного значення для формування владних дискурсів, однак певна згода на пасивність та безсуб'єктність, а з тим – і на бажану безпорадність та безвідповідальність була та залишається ознакою тривалого сприйняття «правильної поведінки» в умовах окупації. Ціною такої угоди між владою та окупованими було, в тому числі, і ніколи не промовлене і не введене у поле офіційного дискурсу питання про те, як це – бути жертвою? Що означає для кожної людини опинитися, за словами Жана Америкі, «по той бік злочину та покарання», назавжди відчутти свою безпорадність, втратити довіру до світу, усвідомити, «як зло перебиває банальність і бере над нею гору»? [42].

Співчуття невинним жертвам окупації у радянському дискурсі було обов'язковим, однак, це було співчуття до передчасних смертей, а не до стану, який пережили чи так і не пережили жертви.

Із вигнанням нацистів з окупованих територій у трикутнику «мертві-

зрадники-герої» сторона «зрадників» стала суттєво збільшуватися. Концепт «зради» був запроваджений у політичне поле та суспільну думку через систему покарань, яку влада застосовувала до людей, котрі опинились в окупації, як правило, не зі своєї волі. За даними Владислава Гриневича, евакуюватися з України спромоглися 2–2,5 млн. осіб (6–7 % населення) [43]. Історики зазначають, що концепція наступальної війни не враховувала детальну розробку евакуаційних заходів. Крім того, «специфічною особливістю радянської евакуаційної політики було, те, що її головним пріоритетом визнавались не люди, а техніка, обладнання, сировина» [44]. Ірина Грідіна зауважила, що «причинами незадовільного проведення евакуації були і недооцінка воєнної обстановки, що швидко погіршувалась, і намагання виробляти продукцію до останнього, і заборона місцевим органам виїжджати в тил без спеціального дозволу, щоб не сіяти паніку» [45]. У результаті такої політики люди, якщо навіть і хотіли втекти від окупантів, узнавали про можливість зробити це в останній момент, стикались із тим, що залізниця не дала вагонів, виходили із районів бойових дій пішки тощо. Більше з тим, люди опинялись і у пастці офіційної радянської пропаганди, що обіцяла їм «бити ворога на його території», а з тим, формувала уявлення про те, що війна буде не тривалою та переможною. За таких обставин бажання евакуюватися сприймалось в тому числі, і як прояв поразенських настроїв, провина за які покладалась державою на самих людей.

Прикметно, що призначаючи винних через категоризацію «злочинів проти держави», сама держава виво-

дилась за дужки в ситуації відповідальності за кинутих напризволяще людей. Тамара Вронська [46] проаналізувала правові підстави, якими радянська влада на звільнених від нацистів територіях керувалася при покаранні місцевих мешканців. За влучним висловом Тамари Вронської: «Першим персоніфікованим покажчиком» осіб, до яких була прикута увага органів службі безпеки, став циркуляр НКВС, розісланий 18 лютого 1942 р., де в алфавітному порядку було названо групи найбільш небезпечних та таких, що підлягають кримінальному переслідуванню: «а) особовий склад розвідувальних, контррозвідувальних, поліційних і адміністративних німецьких органів, що діяли на тимчасово окупованій противником території; б) власники і мешканці будинків, де розташовувались згадані вище органи і їхні офіційні співробітники, а також *службовий персонал*; в) агентура німецької воєнної розвідки, гестапо і таємної польової поліції, яка працювала у даному місті-районі або [була] перекинута раніше німцями до радянського тилу: резиденти, диверсанти, терористи, зв'язкові, утримувачі явочних квартир, провідники та переправщики; г) члени магістратів, місцевих управлінь, старости, службовці поліції та адміністративних німецьких органів; д) зрадники батьківщини, запродавці, провокатори і німецькі пособники, які сприяли окупантам у проведенні різноманітних заходів (виявлення комуністів, партизанів, військовослужбовців Червоної армії, збиранні фуражу, худоби, одягу та ін.); е) учасники контрреволюційних, білогвардійських, націоналістичних організацій, створених німцями; ж) учасники створених німця-

ми формувань, які використовувались для охорони населеного пункту, виконання каральних і реквізиційних функцій, з виявлення та затримання партизанів і військовослужбовців Червоної армії, які втекли з полону і вийшли з оточення, а також бандитських нальотів у радянському тилу; з) утримувачі радіостанцій, продовольства та боєприпасів, які були залишені німцями у радянському тилу для їх агентури; і) члени і кандидати ВКП(б), які пройшли реєстрацію у німців; к) жінки, які вийшли заміж за офіцерів, солдатів і чиновників німецької армії; л) утримувачі гнізд та будинків розпусти; м) всі без виключення особи, які працювали у створених німцями закладах та підприємствах, незалежно від роду обов'язків (окрім насильно мобілізованого контингенту), а також осіб, які добровільно надавали послуги, який би характер ці послуги не мали; н) особи, які добровільно пішли з німцями, та їхні родичі, що залишилися на визволеній території» [47].

За цією класифікацією кожен, хто перебував на окупованій території, міг бути звинуваченим у посібництві та зрадництві. Однак, цікавим та дуже красномовним є той факт, що у спеціальну групу не було виділено радянських управлінців, які з наступом нацистських військ не впорались ані завданнями евакуації, ані з організацією руху опору. Звісно, у персональному плані такі колишні чи діючі радянські чиновники могли підпасти під кожну з окреслених документом категорій. Але свідомо відмова від гри у «зраду у владі» чи «саботаж», якими були сповнені 1930-ті та початок 1940-х років, є досить показовою, особливо із урахуванням того факту, що скарги на діяльність чи,

радше, бездіяльність, а то й втечу влади, надходили до відповідних служб упродовж 1941–1943 рр.: «Секретарь Харьковского обкома партии Профатилев в период войны проявил себя как ужасный хам и разложившийся тип, которого надо исключать из партии. По его вине многие работники остались у немцев, чем подвергнуты были ненужным мукам (...) В отдельных местах аппарат ничего не делал, просиживал дни. Стоило этому месту подвергнуться бомбежке или стоило просто появиться провокационному слуху, как Профатилев с близко стоящими к нему лицами и личным имуществом исчезал, а люди оставались, предоставленные сами себе, ожидая распоряжения или просто уходили, а куда, сами не знали (Купянск, с. Граково, Калиновка)» [48].

У переліку груп злочинців звертає на себе увагу й інший факт, пов'язаний із запереченням наявності власної, нехай і неправильної, кримінальної, але свободи волі у населення, що опинилось під окупацією. Всі протиправні дії, в тому числі, і створення антирадянських організацій, подавались як такі, що були вчинені чи створені за ініціативою чи за командою окупаційного режиму. Радянська влада воліла не визнавати самостійних «антирадянських» настроїв, цементуючи в такий спосіб фундамент міфологічної конструкції про «всенародну боротьбу із фашизмом», «загальну націленість на перемогу радянського війська» тощо [49].

З тим штучну державну сліпоту було розповсюджено і на участь місцевих жителів у єврейських погромах та мародерських акціях, які мали місце при відступах військових та при розстрілах чи масових стратах місце-

вих мешканців. Свідчення про нелюдську поведінку місцевого населення стали надбанням органів радянської державної влади одразу після вигнання нацистів. Вони були задокументовані і зберігаються в слідчих справах, звітах, відомостях про настрої на звільнених територіях 1943–1945 рр.: «Гражданка Н. – приближенное лицо начальника полиции г. Дебальцево Солодухина. Имела с ним сожительство. По поручению Солодухина работала по изъятию вещей у членов семей коммунистов и евреев» [50]; «Настя М., когда в 1941 г. было отступление и был убит русский лейтенант, его Крапивная Настя раздела, сняла с него брюки, сапоги, гимнастерку и ручные часы, а лейтенанта не изволила зарыть. Ей женщины говорят – зарой, когда раздела, а она говорит: «Зачем мне этот «жид». Собаке собачья честь», – и ударила ногой и отошла. И тот лейтенант долго лежал, пока рабочие не зарыли» [51].

Взагалі тема «мародерства» – й армійського, і партизанського, й цивільного – була якщо не табуованою, то тіньовою. На рівні скарг, дослідчих чи слідчих дій тема награваного сусідами (солдатами, партизанами) майна, звісно, виникала, набуваючи форм вимоги повернути ті чи інші речі, більше з тим, певних персон було засуджено за статтею «мародерство», однак в широкий суспільно-ідеологічний вжиток вона так ніколи й не потрапила.

І тут цікаво подивитись на статистичні відомості щодо покарання чи намірів до покарання представників партійної еліти, яких у зведених даних називали як «працівники партійного чи комсомольського апарату» і «мародери».

Так, за даними Олега Мозохіна, у 1943 р. на всій території СРСР було заарештовано за різними звинуваченнями, в тому числі і за зраду батьківщині, шпіонаж, диверсії, розповсюдження панічних чуток, участь у антирадянських організаціях тощо 141253 особи. З них представників «апарату» – 132 чи 0,09 %, за ст. 193 п. 7 КК «мародерство» – 16 чи 0,01 % [52]; у 1944 р. було заарештовано 103 532 особи, з них «апаратчиків» – 82 чи 0,08 %, мародерів – 29 чи 0,03 % [53]; у 1945 р. з 112 348 заарештованих представників партійної верхівки було 73 чи 0,065 %, звинувачених у мародерстві – 10 чи 0,009 % [54].

Така картина, де партійні керівники місцевих рівнів та місцеві мародери були статистично представлені у межах похибки, формувала картину маргіналізації чи то «нетиповості» достатньо типових, якщо аналізувати документи, випадків «поганої» поведінки верхівки та пересічних мешканців. Не виключено, що у такий спосіб було укладено дискурсивну угоду, згідно котрої люд мав забути безпорадність та зрадництво влади, а влада, з свого боку, грабіжницьку та вкрай безсовісну поведінку натовпу, який з чистим сумлінням хапав все, що погано лежить.

Подальший розвиток радянської історіографії та механізми формування ідеологічного поля демонстрували абсолютну заборону на актуалізацію та аналіз цих двох сценаріїв поведінки. Наслідком «безкарної угоди» став факт будування міфу про єдність народу та партії і про чистоту помислів радянської людини, яка жила тільки надією чи боротьбою за перемогу.

Однак, такий порядок роздумів залишився панівним і за часів незалежності України. І влада, і люди опинились у ситуації нащадків, які не усвідомили свого спадку. За умов російської агресії українська влада – місцева та центральна – діяла фактично за лекалами, що використовували можновладці Європи та СРСР у момент наступу нацистів: частина місцевих лідерів першою покидала окуповані території (як-то губернатори Донецької та Луганської областей, частина мерів тощо), інші – залишались співпрацювати із окупантами, а центральна влада не зробила фактично нічого для евакуації населення.

Люди, у свою чергу, чи то унаслідок скрутного становища, чи то в силу меркантильних інтересів, повторювали сценарії мародерства, які замовчувались з тих самих – патріотичних та націлених на єднання народу – причин.

«Сліпі зони» осмислення окупації в роки Другої Світової сформували простір подвійної сліпоти за умов російської окупації. Загальне ж ставлення до людей, що залишились на окупованих територіях, 2014–2015 рр. формувалось фактично за «персоніфікованим покажчиком», що його було створено у 1942 р. Тема «зрадництва» в оцінках мотивів персонального вибору окупованих людей виявилась домінуючою та такою, що формувала стійкий запит на покарання усіх через депортацію, позбавлення громадянства, права голосувати і навіть права бути звільненими. Витіснена та заблокована пам'ять про історію окупації у роки Другої Світової спрацьовувала як механізм підживлення негативного ставлення до окупованих у ході війни 2014–2016 рр.

На риторику суцільного засудження пристали не тільки пересічні громадяни, але й декотрі політики та інтелектуали. У засудженні та тавруванні окупованих солідарні були і народний депутат Верховної Ради України Володимир Парасюк: «От я не хочу жити в одній країні з цими людьми. Просто подивіться на фотографії. Про який діалог може йти мова. Через них війна в країні, через них загинули тисячі УКРАЇНЦІВ» [55], так і письменник, політичний експерт Тарас Брезовець: «Если с многочисленными «официальными лицами» и соратниками по отжиму и грабежам все ясно, что делают там тысячи жителей ДНР? Украина не может себе позволить им вернуться назад как ни в чем не бывало. Пусть говорят, что это жестоко, но мы не можем себе позволить жить с этими существами в одной стране» [56].

Слід визнати, що трикутник «мертві–зрадники–герої» знову змінив параметри у 1960-ті рр. Незважаючи на те, що питання «чи перебували ви на окупованих територіях?» залишалось в анкетах з працевлаштування аж до самого розвалу СРСР, влада вирішила додати фарби «героїчного спротиву» до осмислення історії окупації.

Для України, на думку Владислава Гриневича, вагомий внесок у формування героїчного дискурсу окупації зробив Микита Хрущов. «Поступово партизанська тема переросла у потужний політико-ідеологічний міт про «всенародну боротьбу у тилу німецьких військ на окупованій території України». Паралельно з накладками книжок про українських партизанів зростала й кількість тих осіб, що прилучали себе до партизанів» [57], –

зазначив вчений. За даними історика, цифри, що ними описувалась кількість партизанів, штучно збільшувалась. І від 200 тисяч, про які було проголошено на XVI з'їзді КПУ, історики, скеровані «вивчати» партизанський рух у різних областях України, вже в 1965 р. перейшли до цифри у 501.000 партизан та 100.000 підпільників [58]. На побутовому рівні офіційне зростання кількості партизан та підпільників давало змогу людям, які перебували на окупованих територіях, говорити про себе як про тих, хто хоч і не був партизаном, але всіляко допомагав їм. У такий спосіб стали формуватися і біографічні, і сімейні наративи. Міф про партизанів ставав бажаним механізмом, який дозволяв спільноті визначатися не через категорії «зрадників та посібників», а через героїзацію досвіду окупації як досвіду спротиву.

У тіншовому, витісненому стані, однак, залишилися мотиви, причини й навіть час появи партизанського руху як потужної сили спротиву. Згідно радянського міфу, окуповані люди встали до боротьби з фашизмом з перших днів неволі. Однак, документи засвідчують іншу логіку та динаміку формування руху опору. По-перше, потужною силою він став тоді, коли, як зазначив історик Іван Капась, визріли необхідні політичні і соціально-психологічні умови, з цим про початок власне масового спротиву українське керівництво доповідало у Кремль тільки в середині весни 1942 р. [59]. По-друге, стихійний партизанський рух не був суцільно радянським чи комуністичним. Причинами його вибуху стала неспроможність терпіти нацистський окупаційний режим. Радянським патріоти-

змом цей рух був пофарбований після вигнання нацистів.

Однак, у колективній пам'яті було сформовано стійку міфологему, яка стала підґрунтям сучасних очікувань «правильної поведінки» в умовах окупації, що передбачає миттєву організацію спротиву окупантам під гаслами патріотичної боротьби за Україну. І тут апеляція до героїчного минулого знову створює пастку, в якій неподолані ілюзії завдають рамки бажаної соціальної поведінки, які українське суспільство формує для окупованих людей.

Ще одне важливе зауваження стосується привласнення радянського трикутника осмислення історії окупації антиімперським україноцентричним дискурсом, що вироблявся впродовж 24 років незалежності. Трагедія чи то іронія неподоланого минулого тут полягає в тому, що образи окупації, залишившись незмінними у своїй троїстості, було просто наповнено новим національним змістом. Категорію «мертвих» («жертв») було розширено за рахунок українців, які постраждали від агресії 1939 р. та репресивних післявоєнних заходів. До числа «зрадників» було віднесено тих, хто вдався до колаборації з сталінським режимом, а до «героїв» було включено українських повстанців (ОУН, УПА). Однак, і в цьому новому прочитанні історії окупації питання про місцеву владу, єврейські погроми, «поганих своїх», мародерство та насилля місцевих мешканців та повстанців не було ані поставленим, ані промовленим.

В умовах, коли українське суспільство не збиралось воювати, а тим більше, не було готовим до агресії з боку РФ, усталені уявлення про «правильну» поведінку в роки окупа-

ції не були шкідливими. Вони знаходились у площині необхідності відпрацювання загальнодержавного проекту роботи над минулим, який, якщо і розпочався, то був дуже повільним і таким, що мало виходив поза межі наукових кіл. Однак, війна перевела систему хибних уявлень у режим соціальних очікувань. І ставлення до населення на окупованих територіях опинилось у пастці радянського порядку роздумів й символічного мислення. Українська спільнота, не підозрюючи, що наслідуює Сталіна та «перше питання» на допитах у НКВС, впродовж 2014–2015 рр. жорстко зверталася до «окупованих»: «Чому ви не поїхали?» (в радянському варіанті, щоправда, це звучало: «Чому ви не евакуювались?»). З урахуванням того факту, що тривалість «героїзації» спротиву окупованих у роки Другої Світової війни була найдовшою (з середини 1960-х років до сьогодні), наступним питанням, що ґрунтувалось на механізмах хибного очікування, було питання про відсутність героїчного спротиву, бунтів, диверсій, підпільної чи партизанської роботи. Українська спільнота, услід за радянським світобаченням, воліла також визнавати за патріотів тільки мертвих, культ яких почав формуватися із загибеллю від рук окупантів Дмитра Чернявського [60] та Володимира Рибак [61]. А всіх, хто не загинув, зараховувала до категорії зрадників. Значна кількість людей легко приставала на риторику, що її трансливав відомий блоггер Сергій Іванов: «Донбас заслужив цю війну. Бо свідомо впустив сепаратистів, проспав Майдан. Доки Донбас бухав, співав у караоке і насолоджувався життям – на Майдані вбивали

людей. Думали, їх біда не торкнеться. Зараз розплачуються за це» [62].

Втрата інформаційної суб'єктності. Окрім усталеного формату осмислення історії окупації, причиною афективної порожнечі щодо сприйняття окупованих і в Україні, і у Європі, є неготовність / неспроможність визнати той факт, що інформація, яка йшла з територій, підконтрольних окупантам та їхнім найманцям, не була ані достовірною, ані такою, що формувалась за логікою певних об'єктивних обставин.

Це не перша історія згоди на сліпоту, що її частково демонструє умовна Європа. Володимир Паперний, розмірковуючи над історією написання Ліоном Фейхтвангером книги «Москва. 1937», що звеличувала радянський режим у пік його трагедії та ганьби, зауважив: «Фейхтвангер сприйняв всю цю символіку за реальність» [63]. Видатний французький письменник, що він відвідав СРСР у 1937 р., вочевидь, був обмежений і у свободі пересування, бо повсякчас перебував під наглядом спецслужб, і у можливостях на власні очі побачити всі проблеми і трагедії радянського суспільства. До того ж, він із співчуттям ставився до революційних соціалістичних ідей. Важко проаналізувати, що саме – ідеї чи радянські обмеження – сприяли політичному засліпленню письменника. Однак, факт написання ним книги-апологетики радянської влади дозволяє констатувати, що навіть дуже розумні і чутливі люди можуть опинитися у пастці самообману, коли стикаються із суспільствами, що вони втратили інформаційну суб'єктність і були лише репрезентантами пропаганди режиму. Некритичність та нерозуміння того, що окуповані люди об-

межені у свободі слова не тільки через явлені загрози окупантів, але й через самоцензуру, яка формується з оглядкою на можливість / невідворотність доносу й покарання, формувала хибні уявлення про реальність та реальні настрої окупованих людей на Сході України. Ці уявлення транслювались засобами української та світової преси.

Феномен підміни реального символічним і у 2014–2016 рр. сприяв тому, що українці й європейці стали сприймати окупаційну пресу та дивитися окупаційні сюжети не як сигнали біди, а як певний фактичний матеріал, що в той чи інший спосіб відзеркалював дійсність.

Якщо з тим самим присмаком надії на об'єктивність та неупередженість читати нацистські окупаційні газети, то єдиним питанням, на яке ніколи не знайдеться відповідь, буде: «А навіщо визволяли тих, для кого здійснилась віковична мрія – жити під нацистами?».

От, прикладом, газета «Донецкий вестник» від 24 жовтня 1942 р. На її шпальтах повідомлено про успіхи соціальної сфери, зокрема, про роботу у місті трьох театрів, п'яти клубів, чотирьох кінотеатрів, про 52 школи, де навчалось близько 14 тисяч учнів, про діяльність 50 лікарень та амбулаторій [64].

Газета «Маріупольський вісник» «відновлювала традиції свят», наголошуючи, що «жидо-більшовицька система була так побудована, що позбавляла людину шматка хліба, позбавила і віри у завтрашній день... Чи писав хтось на Великдень писанки? Чи колядували на Різдво?... Цю велику шкоду і кривду рідній культурі треба виправляти тепер, коли ярмо

більшовицьке, Слава Богу, безповоротно минуло» [65].

«Дніпропетровська газета» від 22 серпня 1942 р. хвалилась успіхами з відновлення кооперації на селі: «Більшовицька влада намагалася звести нанівець добрі традиції української кооперації. Але кілька людей доброї волі відновили вже 9 вересня 1941 р. старі традиції української кооперації, закладаючи при Обласній Управі сектор постачання села крамом, на основі якого 17 листопада утворилася Облспоживспілка. За короткий проміжок часу діяльності Облспоживспілки – у 1942 р. куплено різного краму на 7.497.534 крб. та продано аж на 6.429.887 крб. ... Облспоживспілка має дозвіл відповідних установ Німецького Командування на повернення їй всіх виробництв, що вона мала до 22 червня 1941 р.» [66].

Згідно з інформацією окупаційної преси, життя в Україні прийшло до норми та стало настільки щасливим, що до річниці «визволення нацистами» було проголошено поетичні конкурси, як от, наприклад у місті Маріуполь.

Оспівування прекрасного життя за нацистів, вочевидь, було покладеним в основу роботи окупаційної преси у Європі. Так, «Pariser Zeitung», німецькомовна щоденна газета, що стала виходити з 15 січня 1941 р., писала, про величезну допомогу та турботу, що кожного дня проявляється гітлерівським командуванням щодо французького народу. Французька й німецька культура, повідомляли журналісти, є не тільки гармонійними по суті, але й такими, що доповнюють одна одну. «Співпраця» була щоденною темою газети. Автори розписались у компліментах щодо французьких підприємств, представлених на ярмар-

ку в Лейпцигу, на виставці France Euroréenne, до французької банківської системи, зокрема, французьких політичних і економічних внесків, які могли б зіграти свою роль в новій нацистській Європі [67]. Але жодному притомному сучаснику – політику як-от Шарлю де Голлю чи Вінстону Черчиллю чи пересічному солдату антигітлерівської коаліції – не спадало на думку сприймати пропаганду Третього Рейха як реальність.

Між тим, «зацікавлене» читання окупаційної преси 1940–1944 рр. могло б дозволити будувати будь-які пояснювальні схеми, які б давали змогу осмислювати та описувати нацистську агресію у термінах «допомоги німецькомовному населенню» чи «захисту громадянських прав європейців, що виборювали право на незалежність». Однак, у часи Другої Світової антигітлерівська коаліція демонструвала ясність свідомості. У війні РФ проти України Кремль поставив і українську, і європейську спільноту перед помилковою дилемою чи то перед підтримкою/засудженням того, чого не існує, і тим, що є витісненим як травматичне. Запропонована спільноті картинка про «громадянський конфлікт на Сході» накладається на небажання людей пригадувати, в який спосіб поводити себе люди в часи окупації. Пересічному громадянину Європи психологічно комфортніше осмислювати події 2014–2016 рр. на Сході України у термінах «повстання». Пересічним українцям – у категоріях «зрадництва та сепаратизму». В обох випадках кремлівська пропаганда досягає триумфу, оскільки їй вдається зробити реакції європейців та українців сумнівними та двозначними. Це, до певної міри, «вибір Софі», вибір між са-

мозрадою та зрадою беззахисних, між брехнею та брехнею, між реальністю, з якою важко впоратися без військового протистояння, та символічним світом, який кремлівським навіюванням вмовляє на те, що протистояння не може бути, бо це ж «воля донецько-луганського народу».

Крихке майбутнє. Майбутнє після перемоги може знову будуватися у зоні витіснених афектів. Це є глибокою соціальною небезпекою. Тому у формуванні стратегії встановлення правил мирного життя українське суспільство має правильно обирати концепцію осмислення війни, а з цим – і логіку практичних дій.

Вибір є достатньо широким та таким, що має політичне забарвлення. По-перше, частині політикуму вигідно продовжувати тему «громадянського конфлікту». Бо саме цей шлях надасть можливість певним керманічам залишитися серед лідерів економічного та політичного поля. Окрім сьогочасних дивідендів, роздмухування теми «унікальності донецько-луганського народу» закладе «мінне поле», яке буде підривати стабільний мир в Україні та Європі впродовж наступних десятиліть.

По-друге, громадянське суспільство України, його лідери та активісти не згодні вважати терористів та окупантів сепаратистами та повстанцями, отже, пристають на той порядок роздумів, що пов'язаний із проговоренням та освоєнням травми окупації. Однак, лікування хвороби російсько-української війни не буде вдалим доти, допоки у політичне та соціальне поле не буде введений дискурс окупації та окупованих, що він зруйнує «радянський трикутник» та поставить у центр обговорення пересічного наляканого обивателя, доля

якого – нелінійна, нестабільна та орієнтована на виживання, пристосування та готовність служити будь-якій владі, що володіє зброєю та розгортає репресивно-каральний апарат.

Такий формат відновлення мирного життя передбачає тривалу та чесну розмову про минуле, яке стало теперішнім і може стати майбутнім, та має включати в себе неприємні теми про вади влади, яка впродовж російсько-української війни іноді наслідувала радянський стиль, про слабкодухість окупованих, що йшли у «поліцаї» та ставали вимушеними чи свідомими колаборантами, про спосіб повсякденного буття армії-визволительки, що формується не тільки з янголів, але ж і з мародерів та п'яниць, про крадіїв та шахраїв по обидві сторони фронту, про псевдопатріотів та псевдопратизан, про «поганих своїх», про смерть, яка є головним бенефіціарієм у кожній війні.

Та роль ЄС, яка вимальовувалася станом осінь 2016 р., може по-своєму спричинитися до спотворення процесу післявоєнного відновлення України. Адже зосередившись на темі «повстанці–громадянський конфлікт», значна кількість європейських фахівців із примирення та прощення пропонує Україні залагодження ситуації, ґрунтуючись на рецептах Ірландії, Шотландії, Каталонії тощо. В такий спосіб реальні практики порозуміння між окупованими, звільненими та тими, хто звільняв, будуть зведені до символічних, спочатку порожніх, а потім таких, що поступово наповнюються віртуальними сенсами, кроків, які сприятимуть формуванню не лінії примирення, а лінії розколу. Армія та найманці РФ розчиняться у тумані історії, а неіснуючі парадигми «прав

донецько-луганського народу» набудуть певних матеріалізованих форм.

Пам'ять про окупацію 2014–2016 рр., про подвиги спротиву, очікування звільнення, слабкість сильних, про правду, спотворену на користь агресора – все це знову може сформувати ситуацію витісненого афекту. І нерухомість, невизначеність, непевність післявоєнного українського суспільства стануть тим підґрунтям, на якому травматичне мовчання / примусове забуття породжуватимуть соціальне нагноєння, що навряд чи може стати обрієм навіть крихкого майбутнього.

RESUME. Words are key elements in thinking, understanding and modeling past and future. Words can create artificial realities. And then artificial realities can have destructive effects for people and for their countries. The main focus of this article is searching of the correct discourse for describing and understanding of the Russian aggression against Ukraine. The main task of this article is to choose correct optics for understanding people's behavior in the conditions of the occupation.

Key words: Russian aggression against Ukraine, occupation, people under occupation.

РЕЗЮМЕ. Слова являются ключевым элементом осмысления, понимания и моделирования прошлого, настоящего и будущего. С помощью слова создаются искусственные реальности, которые могут и часто имеют деструктивные последствия для жизни людей и существования государств и обществ. Главный фокус статьи – поиски корректного порядка размышления и «правильных слов» для описания и понимания то-

го, чем есть и какие последствия может иметь российская агрессия против Украины. По результатам исследования в работе предлагается оптика для понимания человеческого поведения в условиях оккупации и аргументируется позиция о том, что это

поведение имеет схожие интенции и тенденции в широкой исторической перспективе.

Ключевые слова: российская агрессия против Украины, оккупация, оккупированные люди.

Примітки:

1. Найбільш чесно та безнадійно про це написали в'язні концтаборів: Тадеуш Боровський «У нас в Аушвіце», Жан Америкі «По той бік злочину та покарання», Примо Леві «Хіба це людина?», Пауль Целан «Мак і пам'ять».

2. Ліотар Ж.-Ф. Хайдеггер и «евреи» / [пер. с франц., послесл. и прим. В. Е. Лапицкого]. – СПб.: Аксиома, 2001. – С. 5.

3. Assmann A. Canon and Archive / A. Assmann // Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook / Eds. Astrid Erll and Ansgar Nünning. – Berlin, New York: de Gruyter, 2008. – P. 97–108.

4. Ліотар Ж.-Ф. Хайдеггер и «евреи» / [пер. с франц., послесл. и прим. В.Е.Лапицкого]. – СПб.: Аксиома, 2001. – С. 20.

5. Про використання західних медіа та розповсюдження у них російської пропаганди: Fog of Falsehood: Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine / Katri Pynnöniemi & András Rácz (eds.). – Helsinki: The Finnish Institute of International Affairs. Ulkopoliittinen instituutti. – FIIA Report 45. – Published 10.05.2016 // Режим доступу: http://www.fia.fi/en/publication/588/fog_of_falsehood/

6. Детальніше про докази російської агресії: Von Maksymilian Czuperski, John Herbst, Eliot Higgins, Alina Poly-

akova und Damon Wilson. Versteckspiel vor. Putins Krieg in der Ukraine. – The Atlantic Council of the United States. – September 2015 // Режим доступу:

http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/HPS_German_web.pdf; Kremlin's Black Book/ Russian War Against Ukraine// Режим доступу: http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/uae/files/Kremlin_Black_Book_English_February_2015_1.pdf

7. Каменских А. «Историческая травма: между концепциями коллективной вины и ответственности». Публичная лекция / А. Каменских. – 08.09.2016. Режим доступу: <http://magicscopepermlive.blogspot.com/2016/09/1130-09092016-magicscopetv-permlive.html>.

8. Це широке поняття вживається для того, щоб уникнути термінологічної дискусії щодо «постколониального», «антиколониального», «деколониального», «націєтворчого», «постмодернового» дискурсів та акцентувати увагу на тому, що в оцінках російсько-української представники різних шкіл та течій, інтелектуали та пересічні люди демонстрували дивовижну солідарність та неочікувану єдність, аналіз та деконструкція смислів якої є завданням цієї роботи.

9. How Russia's worst propaganda myths about Ukraine seep into media language // Режим доступу:

- <http://euromaidanpress.com/2016/04/25/how-russia-s-worst-propaganda-myths-about-ukraine-seeps-into-media-language/>; A guide to Russian propaganda. Part 1: Propaganda prepares Russia for war. – Режим доступу: <http://euromaidanpress.com/2016/05/05/a-guide-to-russian-propaganda-part-1-propaganda-prepares-russia-for-war/>; A guide to Russian propaganda. Part 2: Whataboutism // Режим доступу: <http://euromaidanpress.com/2016/08/31>
10. Марчук Є. Щоб зрозуміти суть мінського переговорного процесу потрібно розпрощатися з ілюзорним світом. – Частина перша. – 27 вересня 2016 р. // Режим доступу: <https://www.facebook.com/marchuk.yevgen/posts/1121122387966926>
11. Judt T. The Past is another Country: Myth and Memory in Postwar Europe / T. Judt // The Politics Of Retribution In Europe. World War II and Its Aftermath. – Princetone, New Jersey: University Press Princetone, 2000. – P. 296.
12. Bryant C. Acting Czechs, marking Germans: nationality politics in Bohemia and Moravia, 1939–1947 / C. Bryant // Fritz stern dissertation prize presentation. – November 21. – 2003. Режим доступу: <http://www.ghidc.org/publications/ghipubs/bu/034/34.65.pdf>.
13. Kudelia S. Domestic Sources of the Donbas Insurgency. Policy Memo. Publication Date: 09-2014 // Режим доступу: <http://www.ponarseurasia.org/memo/domestic-sources-donbas-insurgency>
14. Wilson A. Ukraine Crisis What It Means For The West / A. Wilson. – New Haven and London: Yale University Press, 2014. – P. 128.
15. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т 1. – Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 378 с. (Серія «Студії з регіональної історії») – С. 330
16. Там само. – С. 340
17. Wilson A. Ukraine Crisis What It Means For The West / A. Wilson. – New Haven and London: Yale University Press, 2014. – P. 128.
18. Snyder T. The Wars of Vladimir Putin. – The New York Review. – June 9, 2016 Issue // Режим доступу: <http://www.nybooks.com/articles/2016/06/09/the-wars-of-vladimir-putin/>. Книга, яку цитує Тімоті Снайдер: Entscheidung in Kiev. Ukrainische Lektionen Karl Schlögel. [Decision in Kiev: Ukrainian Lessons] - Munich: Carl Hanser, 2016. – 352 p.
19. Wilson A. Ukraine Crisis What It Means For The West / A. Wilson. – New Haven and London: Yale University Press, 2014. – P. 130.
20. Ibid.
21. <http://euromaidanpress.com/seven-reasons/>
22. Elizabeth A. Wood, William E. Pomeranz, E. Wayne Merry, Maxim Trudolyubov. Roots of Russia's War in Ukraine. – Woodrow Wilson Center Press with Columbia University Press, 2015; Entscheidung in Kiev. Ukrainische Lektionen Karl Schlögel. [Decision in Kiev: Ukrainian Lessons] – Munich: Carl Hanser, 2016. – 352 p.; Maksymilian Czuperski, John Hebrst, Eliot Higgins, Alina Polyakova, And Damon Wilson. Hiding in Plain Sight: Putin's War in Ukraine // Режим доступу німецькою: http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/HPS_German_web.pdf; Paweł Pieniążek. Pozdrowienia z Noworosji [Greetings from Novorossi-

- ya]. – Warsaw: Krytyka Polityczna, 2016. – 240 p.
23. Приклад того, як можна створити уявлення про «внутрішній конфлікт» у Німеччині можна прочитати тут: Асламова Д. Жители бывшей ГДР: СССР нас бросил, а западные немцы ограбили и превратили в колонию/ Дарья Асламова // Комсомольская правда. – 13 августа 2106. Режим доступа: <http://www.kp.ru/daily/26568.7/3583544/>. Пересічний німець вочевидь сприйме всі ці пасажі про як дурниці, Тобто приблизно так, як сприймали до 2014 року подібні висловлювання на свою адресу з боку РФ мешканці Донецької та Луганської областей.
24. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К., 1994; Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – К., 2010; Марущенко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / О. Марущенко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Т. 1. – К., 2010. – С. 83–142; Стецкевич В. В. Вітчизняне історіописання війни 1939–1945 рр. (деякі проблеми методології) / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України. – К., 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 73–84; Стецкевич В. В. Україна в роки навали 1941–1945 рр.: спроба аналізу сучасного історіописання окупаційної доби та актуалізації проблеми / В. В. Стецкевич // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 172–194.
25. Лисенко О. Дослідження історії Другої Світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Лисенко // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 171–172 /
26. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї / Т. Гундорова. – К.: Грані-Т, 2012. – С. 10.
27. Мудрий М. М. Тема «Колоніального статусу» України у підручниках з історії / М. М. Мудрий // Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України // Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2008. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost57748>.
28. Нахманович В. «Рідна влада» або Досвід однієї успішної окупації / В. Нахманович // Історична правда. – 5 травня 2015 // Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2015/05/5/148226/>. Основою тексту став виступ автора 17 квітня 2015 р. на міжнародному історичному форумі «Спадок світових воєн та досвіди окупації України», проведеному Представництвом Фонду ім. Гайнріха Бюлля в Україні, онлайн-порталом Historians.in.ua, Українською асоціацією дослідників жіночої історії та Українською асоціацією усної історії.
29. Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – С. 295.
30. Кьониг Х. Память о национал-социализме, Холокосте и Второй мировой войне в политическом сознании ФРГ / Х. Кьониг // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 2. – Режим доступу:

<http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ke11.html>.

31. Judt T. *the past is another country: Myth and memory in Postwar Europe // The politics of retribution in Euorope. World War II and its aftermath / T. Judt – Princetone, New Jersey: University Press Princetone, 2000. – P. 296.*

32. Ibid. – P. 303–305.

33. Ініціативна група 1 грудня. *On being tired from being conscientious. Appeal to the European community. – 15.09.2106. Режим 5.09.2106. <http://1-12.org.ua/2016/09/15/3886#more-3886>*

34. Farmer S. *Postwar Justice in France: Bordeaux 1953 / S. Farmer // The Politics Of Retribution In Euorope. World War II and its aftermath – Princetone, New Jersey: University Press Princetone, 2000. – P. 194–211.*

35. Conway M. *Justice in Postwar Belgium: popular passions and political realities M. Conway // The Politics Of Retribution In Euorope. World War II and its aftermath – Princetone, New Jersey: University Press Princetone, 2000. – P. 133–156; Romijn P. "Restoration of Confidence": the purge of local government in the Netherlands as a problem of postwar reconstruction / P. Romijn // The politics of retribution in Euorope. World War II and its aftermath – Princetone, New Jersey: University Press Princetone, 2000. – P. 173–193.*

36. «Людські жертви, принесені на вівтар перемоги» - це синтаксична конструкція, яка продовжує своє існування у медійному, побутовому, урочистому й навіть у науковому (радше – у псевдонауковому) дискурсах України. Якщо ввести у пошукову систему Google наведене вище словосполучення, то результатом буде 3 710 збігів, найсвіжіші з яких датовані 2015 р. Можна бути впевне-

ним, що ця конструкція буде використуватись і у наступних роках.

37. Риторика та формулювання можна подивитись у збірках документів: *Мы обвиняем: Документы и материалы. – Рига: Лиесма, 1967. – 304 с.; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: сборник документов. – Запорожье: Запорожскиздат, 1959. – 363 с.*

38. Наприклад: «Для достижения своих целей гитлеровцы не стеснялись в выборе средств. Террор, грабеж, произвол, подкуп, провокации, антисоветскую пропаганду они возвели в ранг государственной политики. Фашистские захватчики запретили на оккупированной территории все общественные организации. Коммунисты и комсомольцы, работники советских учреждений и организаций подвергались жестокой репрессиям» // *Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941–1944 гг.). – М., Политиздат, 1968. – С. 66–67.*

39. Формулу «краще померти» для описання правильної поведінки в умовах окупації було запропоновано як засобами масової інформації СРСР, так і засобами художніх текстів. Класичний твір про окупацію Донбасу «Нескорені», що був написаний Борисом Горбатовим у 1943 р., містив правило «краще померти», яке розповсюджувалось і на людей, і на окуповане місто. «И Тарас, сжимая свою суковатую палку, решал про себя: «Бить я себя не позволю! Лучше – смерть»; «Лучше видеть родной завод трупом, чем рабом. Пусть лучше лежит мертвый до поры. Его не дадим унизить»; «А умереть у тебя совести не было? – крикнул на него Тарас»; «Она встретила смерть гордо.

Она палачам смеялась в лицо»; «Павлик знал теперь, что Настя благословляет его на бой и смерть»; «Так и скажи: жил Назар Горовой непокоренный и умер не покорясь» // Горбатов Б. Собрание починений в 4-х томах. – Москва, 1988. – Т.3. – С. 76.

40. Dean M. Collaboration in the holocaust: Crimes of the local police in Bellorussia and Ukraine, 1941–1944 / M. Dean – New York, 2000.

41. Portelli A. The massacre at the fosse ardeatine: history, myth, ritual, and symbol A. Portelli // Contested pasts. The politics of memory. – London: Routledge & Kegan Paul, 2003. – P. 29–41.

42. Жан А. Тортури / А. Жан // Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост / за ред. Джона К. Рота і М. Беренбаума. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 132.

43. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої Світової війни (1939–1945 рр.). / В. А. Гриневич; НАНУ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – С. 313.

44. Грідіна І. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Монографія / І. Грідіна. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 205.

45. Там само. – С. 206.

46. Вронська Т. В. Режимно-обмежувальні заходи органів на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та у перші повоєнні роки / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Вип. 1. – К., 1997. – С. 125–142; Вронська Т. В. Феміда воєнної доби і цивільне населення / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної

історії України: зб. наук. статей. Вип. 3. – К., 1999. – С. 100–119; Вронська Т. В. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Вип. 11. – К., 2008. – С. 88–97.

47. Вронська Т. В. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Вип. 11. – К., 2008. – С. 90–91.

48. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України) // Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Спр. 316. – Арк. 6, 8.

49. Найбільш потужним та ефективним у практиках формування радянського міфу війни було маніпулювання свідомістю у контексті створення стійкого уявлення про те, що ОУН-УПА були частиною каральних загонів нацистської Німеччини. Щодо побутових антирадянських настроїв, то їх прояви або замовчувались, або пов'язувались із діяльністю «німецьких шпигунів». Усталеність такого погляду на «антирадянські настрої» була настільки тривкою і корисною для кремлівської пропаганди у контексті підготовки війни проти України, що це дозволила продовжувати символічне насичення штучного образу пам'яті не тільки у медіа-площині, але й у російському науковому дискурсі XXI ст. Наприклад, Дробязко С., Иностранные формирования Третьего Рейха / С. Дробязко, О. Романько, К. Семёнов. – М., АСТ, 2011; Козлов А. В. Вся правда об Украинской

- повстанческой армии (УПА) / А. В. Козлов. – М., «Вече», 2014; Терещенко А. С. СМЕРШ против бандеровцев. Война после войны / А. С. Терещенко. – М.: Изд-во «Яуза», 2014.
50. Державний архів Донецької області (ДАДО) – Ф Р-326. – Оп.2. – Спр. 92 – Арк. 4.
51. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр. 2. – Арк.7.
52. Мозохин О. Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1943 г. // Проект «Исторические материалы. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/294> – 28.08.2016.
53. Мозохин Олег Борисович. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1944 г. // Проект «Исторические материалы. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/295> – 28.08.2016.
54. Мозохин Олег Борисович. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР. 1945 г. // Проект «Исторические материалы. – Режим доступа: <http://istmat.info/node/296> – 29.08.2016.
55. Парасюк Володимир. Допис у фейсбуці. 19 жовтня 2016. – Режим доступа: <https://www.facebook.com/volodymyr.parasiuk?fref=nf&pnref=story>
56. Березовець Тарас. Допис у фейсбуці. 19 жовтня 2016. – Режим доступа: <https://www.facebook.com/taras.berezovets?fref=ts>
57. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2007. – Вип. 16, Ч. 1. – С. 407.
58. Там само. – С. 408.
59. Капась І. Радянський рух опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.). Дис. на здобуття наук. ст. кандидата історичних наук. Рукопис. – Київ, 2015. – С.58–59.
60. В Артемовске почтили память Героя Украины Дмитрия Чернявского // Остров. – 13.03.2015. – Режим доступа: <http://ostro.org/donetsk/society/>
61. В Славянске увековечена память горловского депутата Владимира Рыбака // Донпресс – 18.04.2015. – Режим доступа: <http://donpress.com/news/18-04-2015-v-slavyanske-uvekovechena-pamyat-gorlovskogo-deputata-vladimira-rybaka>
62. Сергій Іванов: Донбас заслужив цю війну. Бо свідомо впустив сепаратистів, проспав Майдан. – 22.11.2014 // Інтерв'ю з України – Режим доступа: <https://rozmov.com/serhij/comment-page-1/>
63. Паперный В. Вера и правда: Андре Жид и Лион Фейхтвангер в Москве / В. Паперный // Неприкосновенный запас. – 2003. – № 3. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/.html>
64. Ейхман А. На заре новой жизни / А. Ейхман // Донецкий вестник. – 1942. – 24 октября.
65. Відновлюємо традиції свят // Маріупільський вісник. – 1942. – 24 грудня.
66. Гандрабура Н. Я. Українська окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України 1941–1944 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – вип. XXXVIII. – С. 341.
67. «Pariser Zeitung» // Режим доступа: <http://www.theguardian.com/world>